

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i04.101>

ABDURAUF FITRAT FAOLIYATI VA IJODIGA MUXTASAR CHIZGILAR

Boltayeva Ozoda Ja'far qizi
Buxoro davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada Turkiston o‘lkasidagi jadidchilik harakatida Abdurauf Fitratning roli, olimning jadidchilik faoliyati, bu faoliyat davomidagi izlanishlari, mashaqqatlari, matbuot va teatrdagi, umuman jamoat ishlaridagi faolligi, yoshlarni bilimli qilish uchun ko‘rsatgan shijoati, nafaqat ijtimoiy-siyosiy, balki ilm tomonlama- ijodidagi ma’rifatparvarlik bilan bog‘liq asarlar mazmuni, hurfikrlilikka yo‘g‘rilgan qarashlarining samarasi va asarlaridagi aksi haqidagi mulohazalar yuritiladi. Ayni o‘rinda harakatlarining natijasi va ilmiy merosining salmog‘i haqida ham muhtasar fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, ma’rifatparvarlik, matbuot, teatr, Yosh buxoroliklar, Chig‘atoy gurungi, oktabr to‘ntarishi, ilmiy meros.

Аннотация: В статье рассматривается роль Абдурауфа Фитрата в движении джадидов в Туркестане, деятельность ученого в этом движении, его исследования и трудности в ходе этой деятельности, его работа в прессе и театре, а также в общественной жизни в целом, его стремление к просвещению молодежи, содержание его работ, связанных не только с социально-политическим, но и с научным творчеством, эффективность его либеральных взглядов и их отражение в его трудах. Одновременно дается краткий обзор результатов его деятельности и значимости его научного наследия.

Ключевые слова: джадидизм, Просвещение, пресса, театр, молодые бухарцы, Чигатайская группа, Октябрьский переворот, научное наследие.

Abstract: The article discusses the role of Abdurauf Fitrat in the Jadid movement in Turkestan, the scientist's Jadid activities, his research and hardships during this activity, his activity in the press and theater, and in public affairs in general, his zeal for educating young people, the content of his works related to enlightenment, not only socio-political, but also scientific, creativity, the effectiveness of his views on liberalism and their reflection in his works. At the same time, a brief reflection is also given on the results of his efforts and the weight of his scientific heritage.

Keywords: Jadidism, enlightenment, press, theater, Young Bukhara people, Chigatai group, October coup, scientific heritage.

Jadidchilik harakatining qayerda, qachon, kimlar boshchiligida boshlanganligi hammamizga ma’lum, chunki bu harakat bir doira emas, balki barcha uchun ma’rifat va irfon ulashishdek ulkan bir maqsad yo‘lida edi. Atrofida ko‘pgina ilmga aloqador insonlarning ko‘payishi bilan kengaya bordi, maqsadlari ham kattalashdi. Endi u Turkistonni o‘rta asrchilik, feodal qoloqlik, xurofotlardan ozod qilish, “usuli qadim”ni inkor etgan holda o‘lkani, xalqni, millatni taraqqiyot yo‘liga olib chiqish, milliy davlat bunyod etish, konstitutsion usulidagi ozod va farovon jamiyat qurish, turkiy tillarga davlat tili maqomini berish kabi g‘oyalar mushtarakligida yashashni boshladi. O‘lkaning Toshkent, Samarqand, Buxoro va boshqa hududlarida bu harakat o‘zining yetakchi yo‘lboshchilari bilan yaxshi natijalarga erisha boshladi. Bularni esga olar ekanmiz, bunga sabab bo‘lganlar qatorida Abdurauf Fitrat nomini tilga olmasdan o‘tolmaymiz.

Buxoroda jadidchilik- milliy ma’rifatparvarlik harakatining tarafdori, yurtimiz ozodligi uchun tashkil qilingan anjuman va harakatlarda faol qatnashgan birinchi o‘zbek professori Fitrat nihoyatda zukko inson bo‘lib, Turkiya dorilfununida o‘qib yurgan kezlarida bilimdonligi bilan professor-o‘qituvchilarni hayratga solgan. U yerda olimga nisbatan “donishmand” laqabining berilishi ham bejiz emas, albatta. Istanbulda ekanligida ham jadidchilik harakatining namoyandasi sifatida ko‘zga ko‘rinishi u yerdagi hamyurtlari bilan hamkorlikda “Buxoro ta’limi maorif jamiyati” ni tuzishi bilan baholanadi. Bu jamiyatning vazifasi esa buxoroliklarning o‘zaro moddiy-ma’naviy uyushmasi hamda Buxoro va Turkiston maorifining olg‘a siljishiga doir bir qator ishlarni amalga oshirish edi. Aynan turk adabiyoti bilan tanishish esa Fitrat uchun G‘arb adabiyoti bilan tanishish, uning madaniyatini bilishga imkon berib, bevosita olim G‘arb va Sharq xalqlari madaniyati va adabiyotlari o‘rtasidagi farqlarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rishdek imkoniyatga ega bo‘lganligini ko‘rsatdi.

Vatanga qaytgandan so‘ng esa Buxoro jadidlarining rahnamalaridan biri sifatida xalqni ma’rifat va madaniyatdan bahramand qilish uchun astoydil kurashdi, ayniqsa, u Buxoroning turli tumanlarida o‘qituvchilik faoliyati davomida yoshlar ongida jadidchilik g‘oyalarini yoyishdek ezgu ish bilan shug‘ullandi. 1915-yildan boshlab esa “Yosh buxoroliklar” harakatining bir qanotiga boshchilik qildi. 1917-yil fevral voqealari yakunidan keyin jadidlarning Buxorodagi ahvoli murakkablasha bordi va Fitrat Samarqandga ketishga majbur bo‘ldi. U yerda ham tinchib qolmasdan matbuot orqali jadidchilik g‘oyalari bilan yoshlarni tanishtira boshladi. 1917- yilning aprelidan 1918- yilning martigacha “Hurriyat” gazetasida faoliyat yuritdi. Olim bu gazetaga jadidchilik faoliyatlarini matbuotda yanada yorqin va aniq ko‘rsatish va bu faoliyatni kengaytirish uchun O‘rta Osiyo jadidchiligining darg‘asi bo‘lgan

Mahmudxo‘ja Behbudiyni taklif etadi. Bu orada jadidchilik harakatining ikki buyuk peshvolari birgalikda faoliyat yuritadilar.

“Bir dard kelsa qo‘sha-qo‘sha kelar” deganlaridek, 1917-yilning oktabr oyida Rossiyada bo‘lgan bu to‘ntarish nafaqat u yerning aholisi uchun, balki butun dunyodagi kishilarning ijtimoiy ahvoliga va ongiga kuchli ta‘sir qildi. Fitrat oktabr voqealarining insonlarda qoldirgan ta‘sirini ko‘rar va bu haqda o‘ylar ekan, uni “yurt qayg‘usi” deb atadi. Lekin bu kabi zo‘rama-zo‘rakiliklarga, qarshiliklarga bosh egib ham qolmadi. 1917-yil 27-noyabrda e‘lon qilingan Turkiston muxtoriyatini quvonch bilan qarshi oldi. Hatto Fitrat bu kunni “milliy laylatulqadrimiz” deb ham atadi. Ammo uning bu quvonchi ham uzoqqa cho‘zilmadi. 1918-yilning 19-20-fevralida Turkiston muxtoriyati bolsheviklar va armanlarning partiyasi tomonidan qulatildi. 1918-yil martdagi Kolesov voqeasidan keyin Toshkentga kelgan Fitrat ilmiy, ijodiy, ma‘rifiy ishlar bilan band bo‘ldi. Fitrat millatning najotini ta‘limni zamonaviylashtirishda deb bilgan, an‘anaviy maktab va madrasalarni isloh qilish, o‘quv dasturlariga dunyoviy fanlarni kiritish tarafdori bo‘lgan, Turkiyada o‘qiyotganda “Buxoro ta‘limi maorifi” uyushmasida faollik ko‘rsatib, buxorolik yoshlarning xorijda ta‘lim olishiga ko‘maklashgan, 1921-yilda Buxoroda “Sharq musiqasi maktabi” ni tashkil etgan va zamonaviy o‘zbek tilshunosligiga asos solgan. Jadidlar orasida o‘zbek tilining tozaligi va nufuzi uchun eng ko‘p kurashgan shaxs ham aynan Fitratdir. Uning “Til- millatning ruhidir. Ruhi o‘lgan millatning o‘zi ham o‘ladi”, -degan fikrlari bu davr atkorlikning, isyonkorlikning isbotidir. Olim “Chig‘atoy gurungi” nomli tashkilot tuzib, tilni begona so‘zlardan tozalash va imloni soddalashtirish ustida ishlagan, o‘zbek tili grammatikasi bo‘yicha ham ilk mukammal darsliklarni yozgan. Fitrat bu tashkilotning faoliyatini beshta asosiy maqsadga yo‘naltirgan: tilning o‘zligini tiklash, milliy adabiyotni yuksaltirish, mustaqil qoidalar yaratish, folklor yig‘ish, yosh iste‘dodlarni tarbiyalash kabi. Gurungning faoliyati sof bo‘lsa-da, u ikki yilgina davom etdi xolos. Sovet hokimiyati tomonidan “millatchilik” va “panturkizm” da ayblanib, faoliyati to‘xtatilgan.

Ijodkorning matbuot sohasidagi ishlari ham tahsinga sazovor, u 1920-yilning 9-aprelda “Tong” jurnaliga asos soldi va yosh ziyolilar avlodini millatparvarlik va vatanparvarlik ruhiyatida tarbiyalashga kirishdi. Ushbu jurnalning shiori sifatida va yoshlarga nido qilib “Miya o‘zgarmaguncha boshqa o‘zgarishlar negiz tutmas!” so‘zlarini dasturilamal qildi. Fitratning Buxoroda Sharq musiqasi maktabining ochilishi, fan va madaniyatga doir xalq qo‘lda sochilib yotgan noyob qo‘lyozmalarni to‘plashda bosh bo‘ldi. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi mablag‘lari hisobiga 70 nafar turkistonlik istiqbolli yoshlarning Germaniyaga borishi uchun ham tashabbuskorlik qildi. Fitratning sa‘y-harakatlari bilan Buxoro Xalq Sovet Respublikasida o‘zbek tili davlat tili deb e‘lon qilindi. Teatri ham tashkil qilinib, bu teatrdan ishlash uchun

Toshkentdan Mannon Uyg‘ur va Cho‘lpon, vaqf ishlarini boshqarish uchun esa Munavvarqori Abdurashidxonovlar taklif etildi.

Fitratning bu kabi ijtimoiy-siyosiy faolligidan tashqari uning professor sifatida ilmdagi ko‘pgina tugunlarni yechgani bizga ayon. Bu mulohazalarimizni uning ilmiy-nazariy asarlari isbotlaydi. Va aynan mavzumizga aloqador bo‘lgan milliy ma‘rifatparvarlik, bilimli bo‘lishga chorlovchi “Hindistonda bir farangi ila buxorolik bir mudarrisning bir necha masalalar ham usuli jadid xususida qilgan munozarasi”, “Rahbari najot”, “Tarixi islom”, “Mavludi Sharif”, “Abo Muslim” kabi asarlari tez-tez matbuotda ko‘rinib, o‘z kitobxonlarini ham topib ulgurgan edi. Mustaqillikka erishish uchun ham avval savodli, mulohazali bo‘lish kerakligini yaxshi anglagan olim savodsiz insonlar uchun bu asarlarni sahnada ko‘rsatish uchun lozim bo‘lgan barcha sharoitlarni ko‘rdi. Uning “Shoir”, “Sharq”, “Mirrix yulduziga” kabi she‘rlarida Turkistonni endi “qizil mustamlaka”ga aylantira boshlagan bolsheviklarga va ular barpo etayotgan tuzumga nafrat tuyg‘usini ifodalanadi. 1922-yilda Fitrat tashabbusi bilan “O‘zbek yosh shoirlari” to‘plami ham bosilib chiqdi. Bundan ko‘rinib turibdiki, Fitrat yoshlarni doimo qo‘llashga, yordam berishga tayyor bo‘lgan.

Uning she‘riyat, nasrdagi ijod salmog‘i yuqori bo‘lganidek, dramaturgiyada ham xuddi shunday yuqori maqomni egallaydi, “Abulfayzxon”, “Shaytonning Tangriga isyoni”, “Arslon”, “Sho‘rishi Vose”, “To‘lqin” kabi pyesalar muallifiga aylandi. Bular orasida “Abulfayzxon” o‘zining shekspirona epik ko‘lami bilan ajralib turadi. Mazkur pyesa asosida ashtarxoniylar sulolasining so‘nggi vakili bo‘lmish Abulfayzxon saltanatining tanazzuli natijasida Buxoroda mang‘it amirlarining saltanat tepasiga kelishlari bilan bog‘liq tarixiy voqealar yotadi. Fitratning olis tarixiy voqeaga nazar solishdan maqsadi: “Podshohlik qon bilan sug‘orilgan bir og‘ochdir, qon oqib turmagan yerda bu daraxtning qurib qolishi aniqdir”, - degan falsafa bilan yashagan va o‘zi ham shu g‘ayriinsoniy falsafaning qurboni bo‘lgan Abulfayzxon singari qonxo‘r podshohlarni tarix qa‘ridan olib chiqib xalqqa ko‘rsatishdir. Fitrat bu asari bilan bolsheviklar tuzumi XX asrning Abulfayzxon- Stalinni yaratishi va uning bepoyon mamlakatni qonga botirishini bashorat etdi. Shu ma’noda mazkur tragediya Fitrat zakosi bilan yaratilgan, xalqni ogohlantiruvchi asardir. Fitrat bu asari bilan o‘zbek adabiyotida tragediya janrini boyitib, mazkur janrning asosiy tamoyillarini belgilab berdi.

Tasavvur qilingki, ota yutimiz Turkiston – katta bir uy, buyuk bir ro‘zg‘or, buyuk bir oila. Bu oila farzandlari qanchalik yaqin va ahil bo‘lsa, ro‘zg‘or ham shunchalik obod va to‘kin bo‘ladi.¹⁵⁹ Bu sababdan ham o‘ziga yordamchi qo‘llar kerakligini yaxshi anglagan Fitrat maslakdoshlarini ko‘paytirdi. Ularga ham irfon ulashib, ijodga boshladi. Fitrat bir daqiqa bo‘lsin, xalqni o‘ylamasdan, uning kelajagiga qayg‘urmasdan yashamadi. Haqiqiy millat

¹⁵⁹ Karimov I.A Turkiston umumiy uyimiz- Toshkent: O‘zbekiston, 1995.

o‘g‘loni xalq oldidagi burchlarini qanday ado etsa, Fitrat ham xuddi shunday- “elim deb” yashadi. Garchi maqolada Fitrat dahosini boricha tasvirlashga harakat qilgan bo‘lsam ham, ilm ahliga ma’lumki, Fitrat merosi bir ummon, kelajak avlod hali bu ummon ichida uzoq paytgacha dur-u gavharlarni teradilar. Hozirgi tinch zamona uchun kimlardan minnatdor bo‘lish kerakligini yaxshi anglaydilar. Qisqa qilingan, ammo tugallikka va aniqlikka ega bu ishimizni o‘qib, nimanidir o‘rgangan bo‘lsangiz, demak, bizning maqsadimiz amalga oshdi. Jonkuyar, mard, ilm fidoiysi timsolini sizning tasavvuringizda gavdalanantira olgan bo‘lsak, juda ham mamnunmiz. Xulosa o‘rnida donishmand olimimizning bugun kun uchun ham ahamiyatli bo‘lgan fikrlarini keltirsak: “Ey xalq, o‘zingni o‘zing qutqarmasang, senga hech kim yordam bermaydi. Biz o‘tmish bilan maqtanib o‘tirmasdan, bugungi kunga moslashishimiz kerak”. ¹⁶⁰

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A Turkiston umumiy uyimiz- Toshkent: O‘zbekiston, 1995.
2. Aliyev A. Abdurauf Abdurahim o‘g‘li Fitrat- Toshkent: Fan, 1984.
3. Qosimov B. Maslakdoshlar.Behbudiy,Ajziy,Fitrat- Toshkent: Sharq, 1994.
4. Boltaboyev H. Abdurauf Fitrat- Toshkent: Ma’naviyat, 1996.
5. Boltaboyev H. Fitratning ilmiy merosi- Toshkent: Fan, 1996.
6. Erkinov S. Fitrat-adabiyotshunos- Toshkent: Fan, 1990.
7. G‘aniyev I. Fitratshunoslik- Buxoro: Buxoro, 1994.

¹⁶⁰ A.Fitrat Rahbari najot- Sankt-Peterburg: M.N. Maxsugov bosmaxonasi, 1915